

Alternativ teori om socialistisk forbrug i lyset af sovjetisk og polsk debat

Knud Erik Svendsen

Center for Udviklingsforskning

SUMMARY: Discussions of private consumption have grown in the Soviet Union in recent years, because of shortcomings in the economic mechanism linking production and demand. The debate on the structure of consumption in Poland has been more varied, and attempts of defining a socialist consumption model have been made. There is a need for an alternative theory including seven elements (combination of market and plan; competing views on consumption under socialism; objective constraints; dimensions of and procedures for the formulation of consumption policies; specific information requirements; various social interests; the need to make individuals conscious with regard to their consumption).

Denne artikel vil behandle, hvordan det private forbrugs struktur og ændringer bestemmes i en socialistisk økonomi. Udgangspunktet er behandlingen af dette emne i den teoretisk-økonomiske litteratur i Sovjetunionen, især i 1970'erne. Derefter belyses den polske diskussion om formuleringen af en socialistisk forbrugsmodel.¹

På denne baggrund formuleres en række dimensioner i socialistiske forbrugs politikker i relation til den socialistiske kritik af forbruget under kapitalistiske forhold.

Indledningsvis må det erkendes, at det nok er en udbredt opfattelse, at det private forbrug ikke er noget særligt centralt emne for socialismens politiske økonomi. Der er ganske vist ikke fuldstændig enighed om, hvad genstanden for denne politiske økonomi bør være; men der er uden tvivl en tilbøjelighed til at lægge hovedvægten på produktionsforholdene som det centrale, i modsætning

1. Med hensyn til den østtyske behandling af emnet må jeg i denne forbindelse indskrænke mig til at henvise til: Böhme. 1971. Bress. 1972. Manz. 1973. Grundfragen ... 1973. Das materielle ... 1975. Ökonomische Gesetze ... 1975. Stöbe. 1977. Ökonomische und soziale Probleme ... 1977. Bedürfnisse ... 1977. Mann. 1978. Fiedler. 1978. Theoretische Aspekte ... 1978.

Alternativ teori om socialistisk forbrug i lyset af sovjetisk og polsk debat

Knud Erik Svendsen

Center for Udviklingsforskning

SUMMARY: Discussions of private consumption have grown in the Soviet Union in recent years, because of shortcomings in the economic mechanism linking production and demand. The debate on the structure of consumption in Poland has been more varied, and attempts of defining a socialist consumption model have been made. There is a need for an alternative theory including seven elements (combination of market and plan; competing views on consumption under socialism; objective constraints; dimensions of and procedures for the formulation of consumption policies; specific information requirements; various social interests; the need to make individuals conscious with regard to their consumption).

Denne artikel vil behandle, hvordan det private forbrugs struktur og ændringer bestemmes i en socialistisk økonomi. Udgangspunktet er behandlingen af dette emne i den teoretisk-økonomiske litteratur i Sovjetunionen, især i 1970'erne. Derefter belyses den polske diskussion om formuleringen af en socialistisk forbrugsmodel.¹

På denne baggrund formuleres en række dimensioner i socialistiske forbrugs-
politikker i relation til den socialistiske kritik af forbruget under kapitalistiske
forhold.

Indledningsvis må det erkendes, at det nok er en udbredt opfattelse, at det
private forbrug ikke er noget særligt centralt emne for socialismens politiske
økonomi. Der er ganske vist ikke fuldstændig enighed om, hvad genstanden for
denne politiske økonomi bør være; men der er uden tvivl en tilbøjelighed til at
lægge hovedvægten på produktionsforholdene som det centrale, i modsætning

1. Med hensyn til den østtyske behandling af emnet må jeg i denne forbindelse indskrænke mig til at henvise til: Böhme. 1971. Bress. 1972. Manz. 1973. Grundfragen ... 1973. Das materielle ... 1975. Ökonomische Gesetze ... 1975. Stöbe. 1977. Ökonomische und soziale Probleme ... 1977. Bedürfnisse ... 1977. Mann. 1978. Fiedler. 1978. Theoretische Aspekte ... 1978.

til en mere snæver praksislogisk udlægning, dvs. overvejelser om, hvordan der nås det bedste resultat med givne ressourcer.²

Det private forbrug har ovenikøbet en ret periferisk placering i socialismens politiske økonomi, hvilken version af denne man end vender sig mod. Efter nogle opfattelser falder emnet endog udenfor den politiske økonomi som disciplin. Forklaringen på dette kan søges i bestemte teoriehistoriske udgangspunkter, eller rettere senere udlægnings af dem; i afsmitning fra kritikken af konkurrenceløsevægten i kapitalistiske økonomier (og dens ideologiske implikationer); og ikke mindst i forbrugets beskedne rolle i den hidtidige planlægning i de østeuropæiske lande (og denne planlægnings spinkle teoretiske grundlag).

Praksis i disse lande har nu behov for en bedre teoretisk behandling af det private forbrug, bl.a. på grund af en række fejl i planlægningen, udtrykt i partiel overproduktion, vedvarende varemangler og kraftige sociale og politiske udladninger efter forsøg på at omlægge forbrugspolitikken.

Teoretiske overvejelser støder på dette område på en række hindringer. Blandt dem er en ensidig udlægning af arbejdsværdilæren og en modvilje mod individualistiske eller subjektive fænomener, som f.eks. vareefterspørgsel, til fordel for en samfundsmæssig bevidst og planlagt styring af den økonomiske udvikling (ikke nødvendigvis med nogen klar angivelse af kriterierne og formerne for en sådan styring). Dette sociale eller samfundsmæssige element stilles overfor den kapitalistiske markedsøkonomis private anarki.

Det private forbrug er ikke alene privat eller personligt, det er også *forbrug*, og mange socialister har ringe lyst til at give forbruget en mere fremtrædende plads i en socialistisk økonomi.

Der er altså mange grunde til den begrænsede interesse for emnet: teori-historiske, teoristrukturelle, materielt-historiske og ideologiske (herunder følelses-mæssige).

Det er nødvendigt at lægge nogle rammer for diskussionen af det private forbrug under socialismen. Nogen dybtgående problematisering af begrebet »socialisme« er det ikke muligt at fremlægge. Undervejs vil der blive peget på, hvordan bestemmelsen af det private forbrug kaster lys over en række af socialismens økonomiske aspekter. Men her ved begyndelsen vil der blot blive fastlagt to elementer af baggrunden.

Det forudsættes for det første, at der findes *frit forbrugsvalg*, dvs. at forbrugerne har pengeindkomster, som de kan fordele frit, dvs. uden rationering, på et udvalg af forbrugsvarer. Der dannes altså en efterspørgsel efter de forskellige

2. Lange. 1963. s. 186ff.

brugsværdier, og denne efterspørgsel afhænger bl.a. af priserne på de forskellige brugsværdier.

For det andet forudsættes det, meget bredt formuleret, at der findes *muligheder for samfundsmæssig planlægning*, at vi med andre ord ikke har med en fuldstændig decentraliseret markedssocialisme at gøre. Det private forbrugsstruktur dannes altså ikke af sig selv ved et samspil mellem adskilte vareproducenter og forbrugere. Erstatningen af et sådant anarki med en planlægning har været en fast bestanddel af (og argumentation for) socialistiske opfattelser fra begyndelsen. Det forudsættes i denne sammenhæng, at det private forbrug indgår i denne planlægnings *a priori* overvejelser, og at en fuldstændig arbitrær fastlæggelse af forbrugets struktur på såvel kort som langt sigt er udelukket. Spørgsmålet om, hvordan og i hvilken retning den samfundsmæssige planlægning skal styre eller påvirke det private forbrug, må besvares teoretisk og praktisk. Det sidste betyder, at teorien må kunne tjene som vejledning for en socialistisk forbrugspolitik, som kan fungere økonomisk og politisk.

Sovjetiske overvejelser over det private forbrug

Blandt de sovjetiske økonomer er interessen for det private forbrug og dets sammensætning vokset stærkt i de sidste 15–20 år. I det følgende skal jeg forsøge at fremdrage de vigtigste punkter i deres behandling for at bestemme begrænsningerne i deres diskussion og dens sammenhæng med den faktiske udvikling indenfor forsyningen med forbrugsvarer.

Det fælles teoretiske udgangspunkt for de sovjetiske økonomer er, at der findes *vareproduktion* i Sovjetunionen, eller som det udtrykkes, at vare-penge-kategorierne anvendes i økonomien. Der lægges ikke skjul på, at dette er i modstrid med, hvad Marx og Engels forestillede sig om socialismen. Den fulde accept af vareproduktionens forekomst er af forholdsvis ny dato, men denne accept dækker over forskellige opfattelser af, hvad der betinger denne forekomst, og hvad dens konsekvenser er.³ Der er forklaringer, som fortsat knytter an til de to ejendomsformer i Sovjetunionen (den statslige og kollektivbrugene), mens andre lægger vægt på, at de enkelte virksomheder er adskilte, har en vis råderet over deres produktionsmidler og lader sig påvirke af rentabilitet o.l.⁴

3. Udviklingen i de sovjetiske opfattelser af vareproduktionen er behandlet af Malafeev. 1975 og kritisk kommenteret i Čerkovec. 1977, s. 64. Se også Chavina. 1970, s. 55. Abalkin. 1967. Se i øvrigt Kosta. 1973. Lærebogsopfattelser kan findes i: Lehrbuch ... 1972 (1970). Politische Ökonomie ... 1974 (1971). Kozlov. 1977.

4. For det sidste synspunkt se Šechet. 1972. 2. 36ff. For en tilsvarende diskussion af disse emner se Brus. 1973, især kap. 4.

Der er naturligvis enighed om, at størsteparten af befolkningens forbrug, nemlig ca. 3/4, tager form af privat vareforbrug på grundlag af pengeindkomster. Men dette betyder *ikke* enighed om, at denne efterspørgsel har eller bør have en eller anden betydning for produktionens sammensætning, ihvertfald på langt sigt. Bag disse knappe formuleringer ligger en meget omfattende og stadigt voksende litteratur om værdiloven under socialismen, som det ikke er muligt at komme nærmere ind på i denne sammenhæng.

Det bør dog nævnes, at de sovjetiske økonomer ikke i vareproduktionen ser samme fare for socialismen som f.eks. Charles Bettelheim.⁵ De kan nok, som f.eks. N. I. Šechet (1972), pege på det modsætningsfyldte i vareproduktion i en socialistisk planlægning, men de er hidtil gået ud fra, at markedsfænomenerne er under kontrol, er planlagte. Kategoriske afvisninger af fænomener som »markedsocialisme« og fremhævelser af planlægningens dominans findes spredt ud over litteraturen.

Der er samtidig tegn på, at problemerne med hensyn til forsyningen med forbrugsvarer som følge af væksten i befolkningens pengeindkomster skaber et yderligere pres for en forbedring af den økonomiske mekanisme ikke blot i retning af en bedre økonomisk evaluering af virksomhedernes arbejde – som tidligere – men også med større vægt på at lade produktionen mere smidigt indrette sig efter efterspørgslen.

Dette sker på baggrund af en politisk-ideologisk formulering om, at Sovjetunionen nu repræsenterer *den udviklede socialisme*. Dette stadium i den socialistiske udvikling er bl.a. kendetegnet ved, at der må lægges større vægt på forbruget, også fordi dets forøgelse og forbedring under den intensive udvikling, der nu er tale om, er en betingelse for produktionens stigning i det hele taget. Denne forbedring af befolkningens levevilkår skal efter de politiske erklæringer ikke blot omfatte det private, men også det kollektive forbrug og de sociale ordninger (især pensioner).⁶

Dette højere leveniveau med en behovstilfredsstillelse, som rækker langt ud over det fysiske eksistensminimum, repræsenteret ved fødevareforbruget (og i mindre grad boligstandarden), danner grundlag for en række overvejelser om sammenhængen mellem individuelle og samfundsmæssige præferencer, der for Sovjetunionens vedkommende i den nuværende fase mest peger i retning af, at

5. Bettelheim. 1970. Se min efterfølgende artikel om marxistiske økonomers behandling af forbrugets struktur under socialismen.

6. Institut Ékonomiki, AN SSSR. 1977. passim. Se også Evans. 1977. Thornton. 1976. s. 27 diskuterer, at forbrugernes velfærd af hensyn til udbuddet af arbejdskraft kan indgå i planlæggernes præferencer.

det bliver mindre nødvendigt at lade de samfundsmæssige præferencer bestemme over de individuelle (dette er diskutabelt, se næste sektion).

I en oversigtsartikel om problemerne i forbindelse med udviklingen af socialismens økonomiske teori skriver akademimedlemmet T. Chačaturov (i anledning af Videnskabernes Akademis 250-års jubilæum), at en af de vigtigste forskningsopgaver består i at sammenligne behov og opstille deres rangfølge. »Ofte siger teoretiske økonomer, at dette ikke er muligt. Men det sker hele tiden i praksis . . . det er nødvendigt at udarbejde det teoretiske grundlag for beslutninger om prioritering af forskellige behov i det socialistiske samfunds interesse. Det er muligt at løse opgaven at sammenholde behov og opstille en behovsrækkefølge såvel som at studere forbrug og efterspørgsel med økonomisk-matematiske metoder.«⁷

Og i en bog om det private forbrug under socialismen anfører I. N. Šutov en tilsvarende liste over forsømte problemer: beregninger af det samfundsmæssige behov og leveniveau, af produkternes brugsværdier; fastlæggelse af rækkefølgen for behovenes tilfredsstillelse; vekselvirkningen mellem produktionen og behovene; bestemmelsen af det komplekse af faktorer, som påvirker behovenes og efterspørgsels dynamik og struktur; indkomsternes udvikling og ændringer i efterspørgsels struktur; efterspørgsels elasticitet; faktorer og stimuli, som kan medføre en forbedring af produktionens kvalitet m.m.⁸

Disse omfattende problemkataloger afspejler de store vanskeligheder, som forbrugsvarerforsyningen har mødt siden begyndelsen af 60'erne. Mange varemarkeder har været underforsynet, men dette sælgers marked (deficitnost) har været kombineret med ret omfattende overproduktion af en række langvarige forbrugsvarer, hvilket igen har ført til en afventende holdning hos forbrugerne (stigende opsparing). Der har været store problemer med fejlvarer (10-15 %). Der har været for svag forbindelse mellem handel og industri, således at handelen næsten ikke i praksis har benyttet sin ret til at afvise varer fra virksomhederne med det resultat, at store varelagre har hobet sig op i *handelsleddet* (formindsket ved forskellige former for udsalg uden tab for producenterne). Der klages over for ringe forbrugeroplysning og reklame osv. osv.

Disse problemer blev kritisk behandlet på en konference afholdt af de to førende økonomiske tidsskrifter *Voprosy Ekonomiki* og *Planovoe Chozjastvo* i 1976.⁹

7. Chačaturov. 1974. s. 29.

8. Šutov. 1972. s. 36.

9. Razvitie . . . 1977. passim (findes i engelsk oversættelse). Om detailhandelens problemer i øvrigt, se: Chodžaev. 1977. Levin. 1973b. Lokšin. 1975. Majer. 1977. For amerikanske synspunkter, se: U.S. Congress. 1976.

Presset fra praksis for bedre prognoser og for en bedre økonomisk mekanisme til stimulering af den rigtige produktion osv. er åbenbart meget stort. Og det kan ikke siges, at der er den store teoretiske dybde i behandlingen af disse problemer: der er ikke tale om en planlægning, som forsøger at styre forbruget i større omfang, men om anstrengelser for at fjerne forhold, der ud fra en hvilken som helst effektivitetsdefinition er uønskelige. Og det er tydeligt, at disse forhold har taget et omfang, som peger på behovet for en samlet reform, og som samtidig giver anledning til en mere teoretisk præget debat.

Den udvikling, der er sket omkring »optimal planlægning« har også betydning for en afklaring af forbrugets struktur. Det økonomisk-matematiske arbejde, som bl.a. har medført prisreformen for engrospriser i 1967, har peget på, at der kun kan fastlægges optimale priser ud fra en given produktionsstruktur, og det har dermed ført over i diskussioner om målfunktionerne.¹⁰ Ganske vist nåede den nedsatte akademiske priskommission ikke til fuld enighed, men den enedes dog om en række punkter, heriblandt at værdien må være grundlaget for priserne, således at afvigelser fra værdierne måtte være videnskabeligt begrundet; at det daværende grundlag for priserne, nemlig omkostningerne plus et procentvis tillæg til dem (sebestoimost'), ikke var tilstrækkeligt; at opdelingen i to sæt af priser (engrospriser og detailpriser) uden systematisk sammenhæng måtte afskaffes.¹¹

Blandt de matematiske økonomer findes der tilhængere af, hvad deres modstandere kalder *abstrakt nytte*, dvs. at det er muligt at sammenligne alle varers nytte (over et vist minimalt leveniveau), ligesom der er repræsentanter for en friere markedsfunktion uden a priori centralistisk planlægning, eller for en total centralistisk planlægning med anvendelse af hurtige elektronregnemaskiner.¹²

Det afgørende i denne forbindelse er, at det med den matematiske fremgangsmåde gøres klart, at der må fastlægges en målfunktion, og at forbrugernes efterspørgsel også må inddrages. Der er på den anden side kun få og forholdsvis generelle bud på, hvordan denne målfunktion, herunder forbrugets struktur, skal dannes.

Et resultat af dette pres fra såvel praksis som teori har først og fremmest været en række arbejder om efterspørgslen, eller som det også hedder om loven om efterspørgsel og udbud.

10. Se A. G. Granberg i Autorenkollektiv . . . 1972. Se i øvrigt Fedorenko. 1969. s. 104. Fedorenko. 1974. s. 19. For en oversigt over virkningerne af 1967-prisreformen se Komin. 1975. Om prognoser se Levin. 1975. Se også: Wohlmuth. 1970. Berri. 1973. Scidl. 1971.

11. Se Nemčinov. 1969. for en rapport om kommissionens arbejde. Francis Seaton og Jean-Marie Collette påviser i Abouchar. 1977, at der efter deres opfattelse ikke har været nogen »ideologiske begrænsninger« på prisfastsættelsen i Sovjetunionen.

12. For et af de sidste angreb på disse opfattelser se Kronrod. 1975.

Det er begrænset, hvad der er skrevet om sammenhængen mellem udbuddet og priserne.¹³ Derimod foreligger der en række studier af efterspørgslens lovmæssigheder. Det er karakteristisk for disse studier, at de overvejende betragter efterspørgslen som en anerkendelse eller samfundsmæssig *accept* af de samfundsmæssigt nedlagte omkostninger i varernes produktion. I både teori og praksis er der brug for at kende de vigtigste lovmæssigheder for udviklingen i efterspørgslens struktur som afhænger af ændringer i indkomsterne og deres struktur, i priser osv.¹⁴

Det er et marxistisk grundsynspunkt, at efterspørgslen er samfundsmæssigt bestemt, afhængig af produktionsmåden osv. Dette fører til, at enkelte f.eks. V. S. Nemčinov betragter efterspørgslen som et statistisk massefænomen, og *dermed* som en objektiv størrelse. Der er mange markeringer af afstand til borgerlige nytteteoretikere, men samtidig en anerkendelse af efterspørgslen som en reel størrelse.¹⁵ Efterspørgslen kan påvirkes – eller man kan have tanker om denne mulighed, men den er ihvertfald en faktor, som der må tages hensyn til, især i betragtning af, at den dominerende fordeling af indkomster sker efter arbejdsindsats. Dette ønske om at bygge på den økonomiske interesse vil blive krænket, hvis der ikke sker en rimelig opfyldelse af de præferencer, der udtrykkes gennem efterspørgslen.

Diskussionen om at forsøge at danne en »optimal efterspørgselsstruktur« er foreløbig meget generel.¹⁶ Der peges på de forskellige instrumenter, som samfundet under socialismen har til sin rådighed (indkomstdannelsen, pris(skatte)politik m.m.). Og i enkelte tilfælde gives der nogle meget brede udsagn om at fremme det kulturelle forbrug og hæmme forbruget af alkohol. Men der er tilsyneladende ikke mange overvejelser om, hvor virkningsfulde disse midler vil være under stadigt stigende pengeindkomster og med den begrænsning, der ligger i det sovjetiske princip at holde detailpriseniveauet konstant. (Tidligere tiders årlige masseprisnedsættelser tages der nu afstand fra, da de ikke virker til fordel for de laveste indkomster og dermed strider mod den politiske målsætning at formindske indkomstulighederne).

Arbejdet med at opstille såkaldte rationelle forbrugsnormer eller rationelle budgetter er fortsat fra 50'erne. Det understreges, at disse normer ikke skal være

13. Levin. 1969. s. 165 diskuterer denne sammenhæng.

14. Gubernaja. 1976. Alimova. 1974. giver bl.a. en historisk gennemgang af efterspørgslen i den sovjetiske litteratur. Se i øvrigt Kuz'minov. 1977. s. 264ff,

15. Novožilov. 1964.

16. Selv i studier, der som Levin. 1973a. gør dette emne til genstand for særlig behandling. Se i øvrigt Dunaeva, 1976. s. 116. og Savčenko. 1976.

reglementerende, men kun vejledende for planlægningen, og at de skal revideres løbende. Udenfor fødevarerområdet er disse normer også udsat for kritik for at være vilkårlige og for i alle tilfælde kun at omfatte nogle få varer. Planlægningsorganerne lægger imidlertid vægt på disse beregninger som vejledning for den langsigtede udvikling og for at identificere eventuelle uoverensstemmelser mellem en efterspørgselsbaseret udvikling og sådanne rationelle forbrugsovervejelser.¹⁷

Igen må det siges, at alle disse overvejelser er i et meget foreløbigt stade – det eneste eksempel, som er nævnt på en sådan konflikt, er modsætningen mellem forøgelsen af bestanden af personbiler og den kollektive trafik.

Endelig skal det nævnes, at der ikke savnes eksempler på overvejelser om mulighederne for at gennemføre en direkte måling af brugsværdien (ofte med henvisning til et citat fra Engels), men der peges på, at dette problem endnu ikke er løst, ligesom enkelte hævder, at det ikke kan løses.¹⁸

Der kan være grund til at spørge, om der ikke er noget praktisk bag denne tilsyneladende abstrakte diskussion om at tage hensyn til brugsværdien ved prisfastsættelse. Dette er et spørgsmål, der rejses ikke alene i forbindelse med nye forbrugsvarer, men også for omsætningen af nye produktionsmidler (ny teknik) indenfor produktionssfæren.¹⁹

Der er det reelle i dette spørgsmål, at der ved at fastsætte priserne mekanisk efter produktionsomkostningerne, (om det skal være de gennemsnitlige eller grænseomkostningerne i en eller anden forstand, er der stor uenighed), ikke sker nogen opmuntring af virksomhederne til at indføre nye produkter. Ved at »tage hensyn til brugsværdien« vil de aktive virksomheder kunne præmieres med en midlertidig ekstraprofit (svarende til korttidsituationen under konkurrence). Da der ikke er noget frit fungerende marked, må dette hensyn føre til overvejelser om, hvordan »man« kan vurdere den forøgede brugsværdi af den nye teknik, således at fordelene på en eller anden måde kan deles mellem sælger og køber.

17. Komarov. 1973. Majer. 1975. Šechet. 1972. s. 17. Šutov. 1972. s. 215. Buzljakov. 1974. Zkonomernosti ... 1977. s. 241f.

18. Miženskaja. 1973. s. 141. Šutov. 1972. s. 241f. Šechet. 1976. Plotnikov. 1971. s. 250f. Det nævnte Engels-citat findes i *Anti-Dühring* (1877), hvor Engels fastslår, at værdibegrebet efter hans opfattelse ophører at eksistere, når samfundet har sat sig i besiddelse af produktionsmidlerne. I denne situation må samfundet vide, »wieviel Arbeit jeder Gebrauchsgegenstand zu seiner Herstellung bedarf. Sie wird den Produktionsplan einzurichten haben nach den Produktionsmitteln, wozu besonders auch die Arbeitskräfte gehören. Die Nutzeffekte der verschiedenen Gebrauchsgegenstände, abgewogen untereinander und gegenüber den zu ihrer Herstellungen nötigen Arbeitsmengen, werden den Plan schliesslich bestimmen. Die Leute machen alles sehr einfach ab ohne Dazwischenkunft des vielberühmten 'Werts'.« (s. 386).

19. Borozdin. 1975. passim. Manevič. 1975. kap. 3.4.

Diskussionerne om måling af brugsværdien kan i øvrigt kun forstås, når det tages i betragtning, at produktionsmål udtrykt i fysiske størrelser stadig spiller en væsentlig rolle i den sovjetiske planlægning. Dette skaber et behov for at give disse fysiske størrelser en kvalitativ dimension.²⁰

I sin argumentation for måling af brugsværdien peger G. G. Azgal'dov på, at en mere systematisk behandling af kvalitetsmåling (*kvalimetri*) er nødvendiggjort af, at antallet af varetyper og vareudvalget nu er væsentligt større end før. Hertil kommer, at der sker hastigere udskiftning, og at risikoen for fejlinvesteringer også er blevet større.²¹ Han diskuterer herefter rent teoretisk, hvordan det er muligt at kombinere *ekspertvurderinger* af varers forskellige kvalitative aspekter i et samlet kvalitetsmål på en måde, som kan anvendes, *inden* produktion sættes i gang, dvs. allerede i produktudviklingsstadiet.

Det er imidlertid påfaldende, at Azgal'dov intet siger om, hvilke konsekvenser denne kvalimetri vil få for vareassortimentet og for forbrugernes efterfølgende vurdering af brugsværdierne i de tilfælde, hvor denne vurdering, repræsenteret ved efterspørgslen, afviger fra de produktionsplaner, som er baseret på ekspertvurderingerne.²²

Problemerne omkring tekniske fornyelser indtager en meget stor plads i prislitteraturen. På samme måde er det et centralt emne, hvordan staten gennem sin prispolitik kan påvirke den reelle indkomstfordeling, (hvor konklusionen nærmest er, at der er snævre grænser for dette udover, hvad der allerede sker ved de lave priser på fødevarer).²³

Fordelingen af forbruget på kollektivt og privat er også ivrigt diskuteret, men selv om det er et vigtigt spørgsmål for en socialistisk forbrugspolitik, skal det ikke omtales nærmere her, (det kan dog nævnes, at enkelte forfattere peger på en øvre grænse for det kollektive forbrug, igen bestemt af loven om fordeling efter arbejde).²⁴

I de allerseneeste år er der indledt en diskussion om den socialistiske livsmåde (som led i behandlingen af den udviklede socialismes teoretiske problemer). Udgangspunktet er samfundsmæssige overvejelser over den ideelle livsmåde under socialismen som vejledning for en samfundsmæssig politik. Det private forbrug

20. Edelgaus. 1975.

21. Azgal'dov. 1971. s. 59f. Som eksempel nævner han, at der nu udbydes omkring 20 forskellige elektriske barbermaskiner, mere end 30 elektriske strygejern, tæt ved 100 slags køleskabe og omkring 50 vaskemaskiner.

22. I Mikul'skij, 1976. findes nogle korte bemærkninger om at undgå for mange modeller af samme vare (s. 309).

23. Majer. 1977. Radaev. 1970. s. 152.

24. Institut Ækonomiki. 1977.

udgør en del af dette begreb, men igen holdes overvejelserne på et uhyre generelt niveau.²⁵

Det er ikke i denne sovjetiske diskussion muligt at finde nogen anknytning til Oskar Langes behandling af forbrugspriserne forhold til produktionsomkostningerne, bortset fra skarpe afvisninger af markedsmodeller (med referencer til H. D. Dickinson og Abba Lerner, men ikke til Oskar Lange).²⁶

Den faktiske forsyningssituation er præget af forhold, som der ikke tages højde for i Langes statiske model. Den største afvigelse fra denne model, dvs. eksistensen af forskellige prisafvigelser fra produktionsomkostningerne, er fuldt opfattet af de sovjetiske planlæggere. Det drejer sig om de lave (subsidierte) priser på fødevarer, hvor den politiske ledelse efter et forgæves forsøg ikke mere vil prøve at skabe ligevægt mellem efterspørgsel og udbud ved at forhøje detailpriserne. Tilpasningen skal ske ved en forøgelse af landbrugsproduktionen og ved at gøre industrielle forbrugsvarer billigere (og mere attraktive).

Samtidig er det åbenbart, at Lange-modellen er for snæver. For de sovjetiske forbrugere drejer det sig ikke blot om et givet udbudsassortiment og de relative priser på de enkelte varer i dette assortiment. Den fulgte politik, at holde penge-nes værdi fast (stabile priser), medfører en tilbøjelighed til en afventende holdning hos forbrugerne, hvis vareudbuddet ikke passer dem.

Den stærke stigning i sparekasseindskuddene vækker opmærksomhed i Sovjetunionen, især fordi den ledsages af ophobning af uafsatte langvarige forbrugsvarer. Der observeres en vis mætning på markedet for disse forbrugsvarer, og prisnedsættelser synes ikke at være nogen løsning. I stedet overvejes mulighederne for at finde andre »indkomstabsorberende« goder (boliger, biler og sommerhuse), og dette ses i forbindelse med de økonomiske stimulus *reelle* styrke.

I den økonomisk-teoretiske litteratur findes der med andre ord endnu ikke noget forsøg på en samlet behandling af det private forbrugs struktur, selv om der helt åbenbart er en stærkt stigende interesse for de teoretiske sider af dette emne. Muligvis kan et nærmere studium af de sidste 20 års forbrugsplanlægning og -udvikling kaste mere lys over hele denne problematik (herunder om der i realiteten har været tale om en målrettet langsigtet styring eller blot om en praktisk dikteret, mere kortsigtet reaktiv politik på baggrund af stigende realindkomster).

Den hidtidige sovjetiske diskussion indeholder mange uforligelige elementer og strækker sig fra mere efterspørgselsorienterede til stærkt centralistiske modeller for bestemmelsen af forbrugets struktur. Der er ikke tale om entydige hold-

25. Strumilin. 1974. Lipko. 1976. Mikul'skij. 1976.

26. Om Langes teorier, se Lange. 1938. og min efterfølgende artikel.

ninger, måske med undtagelse af en markeret afstandtagen fra markedsmodeller, som dog ikke er så stram, at man ikke kan støde på talsmænd for en delvis frigivelse af handelen (også med produktionsmidler) og af dele af prisfastsættelsen. Det stærkeste efterslæb i det fagøkonomiske arbejde mærkes uden tvivl på det mere praktiske niveau i form af mangel på gode prognoser over forbrugernes adfærd, som der jo er behov for, uanset hvilken forbrugsstruktur man centralt ønsker at fremme.

Den polske diskussion: Et operationelt kompromis?

I slutningen af 1960'erne brød den polske debat om »den socialistiske forbrugsmodel« igennem. Diskussionen er fortsat lige siden i den fagøkonomiske såvel som i den politiske litteratur. Kredsen af deltagere er meget stor, men nogle få, som Józef Pajestka og Maksymilian Pohorille, har bidraget i særlig grad.

Det er ikke hensigten at bringe et detailleret referat af disse mange monografier og artikler, selv om de er svært tilgængelige for læsere udenfor Polen og nok kunne fortjene en nærmere gennemgang. Tanken er at placere denne debat i dens materielle og teoriehistoriske baggrund, at uddrage dens vigtigste elementer og påpege de ofte modstående standpunkter til disse hovedproblemer, og endelig at forsøge at bestemme, hvilke konsekvenser for den kommende forbrugsudvikling denne teoretiske indsats vil få.

Dette afsnit er dermed en forberedelse til det efterfølgende og afsluttende afsnit, hvor jeg vil forsøge at konkludere om de vigtigste træk ved en socialistisk forbrugspolitik i almindelighed.

Det er klart, at den polske diskussion har en del teoretiske udgangspunkter tilfælles med den sovjetiske, f.eks. en accept af forekomsten af vareproduktion under socialismen. Men samtidig er det påfaldende, at de polske økonomer, ikke mindst takket være Oskar Lange (og Michal Kalecki med hensyn til andre teoriområder), har mere direkte kontakt med den vestlige (og nyklassiske) diskussion. De forskellige forfattere forholder sig direkte til Mises-Lange-diskussionen, ligesom de i klargørelsen af, hvad den Langeske tradition består i, er bevidste om hans forsøg på at forene en marxistisk og en nyklassisk tilgang. Denne afklaring er med årene blevet mere og mere kritisk.²⁷

Den polske diskussion kan dermed bevæge sig i begreber som frit forbrugsvalg, forbrugersuverænit, grænseomkostninger, substitutionsrater, o.l. på en hjemmevant måde.

27. For Mises bidrag til diskussionen, se *Collectivist Economic Planning*. 1935. Med hensyn til kritisk behandling af Lange, se Zagórski. 1974. Nasitowski. 1975.

Og i den mest konkrete version sigter diskussionen på forholdet mellem omkostninger og pris, udtrykt i en argumentation for proportionale omsætnings-skatte som et langsigtet mål.²⁸

Det hører også med til den polske baggrund, at der efter 1956 til ind i 60'erne havde været en række grundige behandlinger af de almindelige træk ved forholdet mellem marked og plan, f.eks. repræsenteret ved W. Brus.²⁹

På det filosofiske plan har der været en bevidsthed om, at emnet det private forbrug rører ved nogle af de mest centrale sider af problemstillingen individ-samfund, og dermed kalder på ivrig uenighed.

Uenigheden er også repræsenteret i lærebogslitteraturen. Om den er principiel eller blot drejer sig om gradforskelle, kan det ofte være svært at gennemskue. Men den markeres tydeligt, når een lærebog kraftigt går ind for en aktiv forbrugspolitik fra statens side og understreger, at dette betyder, at der ikke findes forbrugersuverænitet i en socialistisk økonomi, og at der i en socialistisk økonomi ikke er nogen automatisk sammenhæng mellem ændringer i efterspørgslen og de centrale økonomiske organers beslutning, mens en anden lærebog kraftigt understreger betydningen af de individuelle præferencer.³⁰ Denne anden lærebog peger på, at en samfundsmæssigt bestemt forbrugsmodel vil være ureal, hvis den ikke i tilstrækkelig grad er i overensstemmelse med forbrugernes individuelle præferencer. Samtidig understreges det dog, at de individuelle præferencer ikke er tilstrækkelige til at bestemme både forbrugets fremtidige og nutidige struktur, men for den overvejende del af forbrugssfæren har den socialistiske stat efter denne lærebog ikke nogen præferencer.

Allerede i begyndelsen af 60'erne har Janus Zieliński formuleret en sætning, som gentages ofte, nemlig, at det må være et princip at give folk, hvad de selv vil have, hvis der ikke er væsentlige grunde til at gøre det modsatte.³¹ Dette kan karakteriseres som en af de formuleringer, som skaber fred på kort sigt, men den lader jo samtidig – som vi skal se – en række væsentlige problemer stå uløste. Ønsket om at finde et kompromis mellem to yderstandpunkter har dog præget den polske diskussion hele tiden.

Den materielle baggrund for debattens opblussen har også meget tilfælles med, hvad der ovenfor er sagt om udviklingen i Sovjetunionen fra en ekstensiv til en intensiv fase, hvor arbejdskraftens niveau og motivering bliver af væsentlig større betydning. Men der er også særlige træk i den polske baggrund.

28. Lipiński. 1969 (med henvisning til en tidligere artikel af Pajestka).

29. Brus. 1964, 1973.

30. Bauer. 1972. s. 176ff. Nasifowski. 1972. s. 37ff.

31. Zieliński. 1961. s. 174f.

Lidia Beskid har opstillet følgende faseinddeling for forbrugets udvikling i Polen: først den kvantitative udvikling i tilfredsstillelsen af de elementære behov (1944-59), derefter den kvalitative udvikling med hensyn til disse elementære behov (1960-70) og endelig en kvalitativ udvikling, som går ud over de elementære behov (1971 ff.).³² Józef Pajestka har peget på tre årsager, som i Polen medførte en mere dybtgående diskussion om forbrugets struktur, nemlig et stærkt pres fra forbrugernes aspirationer i forhold til Polens økonomiske niveau, demonstrationseffekten vestfra og endelig en række vanskeligheder på varemarkederne. Efter hans mening vil dette særlige pres lette ved overgangen fra 70'erne til 80'erne.³³

Der er i almindelighed blandt de polske økonomer den opfattelse, at man står i en vanskelig overgang fra én forbrugssituation til en anden, at der er tale om en stejl og svær opstigning fra en mad-tøj-model til et mere sammensat forbrug.

Samtidig vejer problemerne omkring fødevareforsyningen tungt. Selv om der er uenighed om, hvor velforsynet med fødevarer den polske befolkning, eller rettere dens laveste indkomstgrupper, er, sammenlignet med andre lande, er alle sig bevidst, at fødevareforbruget er stærkt subsidieret, og at det med de relativt lave priser er vanskeligt for staten at imødekomme efterspørgslen. (Polens landbrug er som bekendt domineret af bondebrug). Og de hidtidige forsøg på ved ændring af prisstrukturen at få drejet forbruget over mod industrivarer er stødt på kraftig modstand og har udløst politiske kriser.

Der er med andre ord ikke tale om en glidende forandring i forbruget, men om forskellige spændingsmomenter trods en høj gennemsnitlig vækst i det samlede forbrug, hvilket igen hænger sammen med de eksisterende indkomstforskelle.

En artikel af Józef Pajestka i det polske arbejderpartis teoretiske månedsskrift *Nowe Drogi* i slutningen af 1969 udløste på denne baggrund en voldsom debat. Den var velformuleret og ramte ned i problemstillinger, som optog mange.³⁴

Pajestka gjorde gældende, at det var nødvendigt at anvende »det økonomiske effektivitetskriterium« på valget af forbrugsstruktur. Nok var der enighed om, at varer, som tilfredsstillede samme behov, kunne erstatte hinanden, men der var uenighed om substitutionen, når det gjaldt det samlede forbrug (f.eks. sammenligningen af mad og tøj).

32. Beskid. 1977.

33. Pajestka. 1975. s. 135 og 141.

34. Pajestka. 1969.

Efter Pajestkas mening var der nu nået et forbrugsniveau, hvor denne generelle substitution var til stede, at man med andre ord fra statens side ikke behøvede at bekymre sig om det bare eksistensminimum.

Han polemiserede mod den »naturalistiske« opfattelse af forbruget og argumenterede for, at man burde sigte mod en sådan ændring af forbrugsstrukturen, at man opnåede den maksimale vækst i realindkomsterne.

Med et taleksempl påviste han, at dette kunne ske ved at forskyde forbruget fra produkter, hvis markedsværdi i forhold til produktionsomkostningerne var lav (mindre end 1), til varer med en høj markedsværdi i forhold til omkostningerne. Og taleksemplet supplerede han med oplysninger om de faktiske forhold mellem pris og omkostninger for en række varegrupper i den polske økonomi.

Pajestka gjorde omhyggeligt rede for, at en sådan ændring i forbrugsstrukturen, dvs. forøgelsen af den generelle forbrugseffekt pr. omkostningsenhed, ikke nødvendigvis burde ske ved en ændring af de relative priser på de udbudte varer, og at han heller ikke, trods hans opfattelse af at fødevarerforbruget var internationalt højt, gik ind for en nedsættelse af dette forbrug. Men han ønskede, at forbruget af ikke-fødevarer skulle øges ved forskellige former for social påvirkning, herunder reklame, og ved en bedre forsyning med kvalitetsindustrivarer.

Diskussionen af denne artikel blev så livlig, at tidsskriftredaktionen indbød til en diskussion.³⁵ Her blev Pajestka angrebet kraftigt af redaktøren for det økonomiske ugeskrift *Życie Gospodarze*. Jan Głowczyk gjorde gældende, at det økonomiske princip ikke kunne være det teoretiske fundament for forbrugsudviklingen. Głowczyk pegede på, at markedet giver dårlige informationer og udtrykte en tillid til, at det engang ville blive muligt at nå til mere direkte bestemmelse af brugsværdien. (I denne forbindelse henviste han til ikke nærmere angivne arbejder i Sovjetunionen). Han var samtidig betænkelig ved de fordelingsmæssige virkninger af konsekvenserne af Pajestkas forslag, nemlig en nedprioritering af fødevarerforbruget, selv om han i almindelighed var enig i, at det var nødvendigt at forskyde forbrugets struktur over mod industrivarer.

I denne diskussion lagde Pajestka frem, at konsekvenserne af hans standpunkt ville blive priser proportionale med varernes samfundsmæssige omkostninger, ellers ville priserne fejlinformere forbrugere og producenter. Han medgav dog, at efterspørgslen måtte »kritisk analyseres«, og at man måtte være opmærksom på de fordelingsmæssige konsekvenser.

Głowczyk på sin side understregede, at han ikke var tilhænger af, at de centrale planlæggere på bureaukratisk vis skulle bestemme forbrugets udvik-

35. Kierunki ... 1970. For andre bidrag af Głowczyk, se denne. 1977.

ling, men at der burde gennemføres flere behovsundersøgelser, idet det efter hans mening var investeringsbeslutningerne, der på langt sigt bestemte markedsforholdene (og ikke omvendt). Samtidig med at fremhæve værdien af, hvad han kaldte »videnskabelige« planlægningsmetoder, understregede han, at planlæggerne måtte være i en aktiv dialog med samfundet.

Stefan Kurowski forsøgte at udmønte denne debat i formuleringen af 20 teser i det polske økonomiske tidsskrift *Ekonomista* i 1971, og han skitserede de to fløjes standpunkter til disse teser. »Økonomerne« var tilhængere af, at forbrugerne skulle have, hvad de selv ønskede, og at de selv bedst vidste, hvad de ønskede, mens »planlæggerne« ville bestemme for forbrugerne.³⁶

Kurowskis nyklassiske felttog blev imødegået i *Ekonomista* i 1972 af Maksymilian Pohorille, som mente, at Kurowskis fremstilling var alt for forenklet og helt udelukkede løsninger af den art, som Pohorille i sin bog fra 1971 havde gjort sig til talsmand for.³⁷

Efter denne parkamp udviklede debatten sig i de efterfølgende år. Debatten i de to tidsskrifter er kun refereret for at give et vist udtryk af forskellene. Herefter skal jeg forsøge at udskille hovedpunkterne i problemstillingen.

Fælles for de forskellige bidrag (med undtagelse af Kurowski) er standpunktet, at det ikke nytter at tale om *forbrugersuverænit*. Hodoly (1970) udtrykker det klartest ved at fastslå, at der under kapitalismen er monopoler og statsmonopolkapitalisme. Under socialismen kan man af andre grunde ikke med alvor hævde, at der kan være forbrugersuverænit. Dette er ganske vist ikke blevet åbenlyst hævdet, men det er efter hans mening underforstået i forskellige forslag om markedsløsninger. For det første er der en stærk koncentration af produktionen på få virksomheder, hvorfor det er naivt at tro, at det vil være muligt at simulere konkurrence. Tværtimod vil virksomhederne forsøge at hæve priserne ved varedifferentiering. For det andet er en markedskalkule i sin natur statisk. Forbrugersuverænit er altså et begreb »fra en anden epoke«.³⁸

Det er påfaldende, at de fleste polske økonomer er fælles om at rejse debatten om forbrugets udvikling på baggrund af forholdene i *de kapitalistiske lande*, hvis forbrugerræs eller forbrugscivilisation med henvisning til bl.a. Galbraith tages som et afskrækkende eksempel. Det må være en opgave for den

36. Kurowski. 1971.

37. Pohorille. 1971 og 1972.

38. Hodoly. 1970. s. 57f.

socialistiske udvikling at undgå disse negative fænomener samtidig med en stigende gennemsnitlig produktion.³⁹

Forbrugersuveræniteten defineres snævert som forbrugernes indflydelse via markedet. Afvisningen af denne suverænitets eksistens betyder hverken en forømmelse af markedets betydning eller en afstandtagen fra forbrugernes indflydelse.

Markedet bliver en test på, om den førte forbrugspolitik er accepteret af forbrugerne, hvilket skal forstås i sammenhæng med, at det er generelt accepteret, at priserne skal holdes stabile, dvs. at der ikke må bruges stærkt svingende priser til at opnå ligevægt på markedet ved en forkert udbudspolitik.⁴⁰

Samtidig understreges det, at forbrugerne har en anden kanal for indflydelse i en socialistisk økonomi, nemlig gennem deres deltagelse i beslutningsprocesserne *som borgere*. Forbrugsdiskussionen bliver derfor en måde at rejse spørgsmålet, i hvilken udstrækning og under hvilke former en sådan deltagelse finder sted.⁴¹ Der stilles ganske vist ikke mange konkrete forslag om, hvordan denne kanal for indflydelse kan bringes til at fungere bedre, men der markeres nogle nye formuleringer af det princip, som Zieliński lagde navn til i begyndelsen af 60'erne.

Dels fremhæves det, at den socialistiske stat i sin påvirkning af forbrugerne, (som er uundgåelig), må gå forsigtigt frem og udvise tilbageholdenhed, dels peges der på, at staten må have stærke argumenter begrundet i befolkningens forståelse, når den blander sig. Hvis sådanne stærke og accepterede argumenter ikke findes, må den hellere lade være. Andre gør opmærksom på, at man under polske forhold ikke kan gå ud fra interessesammenfald, men at der tværtimod er tale om forskellige interesser, som må afvejes ved en form for »social arbitrage«. Det påpeges også, at for bratte skift i den førte politik ikke vil kunne accepteres af forbrugerne.⁴²

Hvis det er nødvendigt at ændre forbrugets struktur, og det er der overvejende enighed om, må det ske ved at skabe nye forbrugsmuligheder over et bredt felt ved anvendelse af, hvad en sociolog kalder kompensationsprincippet, dvs. ved at opsuge de stadigt stigende pengeindkomster ved salg af industrivarer.⁴³

Sondringen mellem det korte og det lange sigt bliver central for dette overvejende synspunkt, at staten skal føre en aktiv, men forsigtig politik. På kort sigt

39. Se bl.a. Pajestka. 1975 og Piasny. 1973.

40. Kantecki. 1974. s. 165. Hodoly. 1974. s. 68.

41. Zagórski. 1969. s. 682.

42. Pajestka. 1975. s. 141. Nasilowski. 1978. s. 303. Pohorille. 1978. s. 68.

43. Koźmiński. 1969.

bliver det markedet, som bliver bestemmende. Her gælder det om at øge forbrugernes indflydelse på producenterne ved en omlægning af den økonomiske mekanisme (samme diskussion som i Sovjetunionen). Og det er som nævnt et almindeligt standpunkt, at priser kun i undtagelsestilfælde skal anvendes til at fjerne manglende ligevægt på kort sigt.⁴⁴

På langt sigt derimod er en statslig planlægning af forbrugets struktur nødvendig og uundgåelig. Her kan markedet tjene som vejleder, men som omtalt ovenfor er markedet også på langt sigt en test på effektiviteten af den førte politik. Hvordan denne langsigtede planlægning skal gennemføres, foreligger der ikke meget om i den teoretiske litteratur, bortset fra at det er klart, at en af årsagerne til hele diskussionen er en manglende udvikling af denne form for planlægning, bl.a. med det resultat at det nuværende informationsgrundlag for den er svagt.⁴⁵

Det fremhæves, at en sådan planlægning i tre henseender må være *rational*. Dens biologiske rationalitet kan støttes ved formulering af normer for ernæring, boliger, o.l. Den økonomiske rationalitet må tage sit udgangspunkt i relationerne mellem omkostninger og priser (ved stigende indkomster). Den sociale eller samfundsmæssige rationalitet er derimod et politisk forhold, som må afklares i en politisk proces, der ikke alene sigter på at formulere en politik for det private forbrug, men også for det kollektive og for sociale ydelser).⁴⁶

Hodoly understreger med stor vægt, at den eneste informationskilde for disse overvejelser må være undersøgelser af virkeligheden, herunder af forbrugernes aspirationer. Med andre ord rationaliteten kan ikke være baseret på en arbitrær spekulativ holdning hos planlæggerne, (idet denne vil være påvirket af tilfældige personlige oplevelser).⁴⁷

Om de sociale præferencers vægt og betydning skal vokse i forhold til de individuelle præferencer, (hvordan disse end får udtryk), med stigende realindkomster er der påfaldende uenighed om. Nogle, som Nasifowski (1972) mener, at der bliver mindre brug for, at staten blander sig i forbrugets struktur, når forbrugets niveau løftes, men efterhånden – og det er vel det, som har skubbet bag på diskussionen – er det blevet den overvejende opfattelse, at der med et højere niveau både bliver mulighed og behov for en mere aktiv politik fra statens side, dvs. udenfor markedet.

44. Pohorille. 1971 og 1972. Pajestka. 1975. Kierunki ... 1970.

45. Kliemkiewicz. 1976.

46. Beskid. 1978.

47. Hodoly. 1970.

Det har i denne forbindelse stor betydning, at oplevelsen eller perceptionen af den økonomiske ulighed bliver større, når indkomsterne når over det minimale niveau. Forskellene opleves ikke så meget ved tilfredsstillelsen af de elementære behov, som ved forskellene i de »frie« indkomster, dvs. den del af indkomsterne der er tilbage, når de nødvendige udgifter er afholdt. Disse forskelle i de frie indkomster er naturligvis større end forskellene i de samlede familieindkomster, og de virker særligt iøjnefaldende ved et lille mindretals erhvervelse af nogle få forbrugsgoder som biler (og private boliger).

Uanset hvad de forskellige end mener om den eksisterende indkomstmuligheds betydning for arbejdsindsatsen osv., er det med andre ord indlysende, at den politiske eller, om man vil, socialpsykologiske effekt af uligheden har været voksende i Polen. Muligvis foresvæver det nogen, at de spændinger, som er et resultat af denne udvikling, kan reduceres ved en forbedret forbrugspolitik.

Det indgår i overvejelserne, om det vil være muligt ved udvikling af en socialistisk forbrugsmodel at reducere det generelle pres fra forbrugernes aspirationer på de utilstrækkelige økonomiske ressourcer (en irritation over de fra Vesten skaffede prestigevarer mødes i meget af den økonomiske litteratur).

En opstilling af normativmodeller for forbruget begrundes netop i, at sådanne modeller kan tjene til efterligning, altså som opdragelse af forbrugerne. Herudover kan de tjene som grundlag for fordelingspolitikken og give vigtige oplysninger for planlægningen.

Stiller man sig herefter det spørgsmål, hvilken forbrugsmæssig substans der mere eller mindre konkret argumenteres for i den hidtidige diskussion i Polen, er det påfaldende, at der endnu ikke fremsættes andet end rent generelle betragtninger over forbrugsområder, som bør støttes. Det drejer sig (naturligvis) om boliger og kollektivt forbrug. Hertil kommer tjenesteydelser for at opnå tidsbesparelser i husholdningerne, hvis pressede tidsbudgetter er godt belyst, transport, telefon og ikke mindst den indenlandske turisme eller ferieindustri. Endelig argumenteres der for at tillægge forbruget af kulturelle goder en større vægt, bl.a. ved at højne standarden i massemedierne.⁴⁸

Der peges ikke på mange valgalternativer for forbrugspolitikken: farve- eller kasettetv, folkebil eller mere avanceret personbil, privat bilisme eller kollektiv transport – dette er eksempler på sådanne valgproblemer.⁴⁹

Det drejer sig ikke blot om meget få konkretiseringer, men ingen af eks-

48. Pajestka. 1975. s. 140. Pohorille. 1978. passim. Beskid. 1978. s. 146. Diskussionen om den socialistiske livsmåde er også startet i Polen, se bl.a. Fritzhand. 1976.

49. Pohorille. 1972. Hodoly. 1974. Pajestka. 1975. Zabrzewski. 1977. Piasny. 1977. Pohorille 1977 og 1978. Szczepański. 1977.

emplerne er præsenteret som egentlige alternativer med oplysninger bl.a. om de fulde samfundsmæssige omkostninger for de forskellige varianter.

Diskussionen kommer derfor til at stå som en bred politisk og økonomisk argumentation for, at det er på tide, at der bringes orden i forbrugsplanlægningen, med nogle forslag om, hvilke problemer den bør forsøge at løse. Dette fremgår også af den brede karakter af de i øvrigt påfaldende få forslag om de fremgangsmåder, der bør følges ved udarbejdelsen af forbrugspolitik og perspektivmodeller for forbruget.

Zagórski henviser til Joan Robinson's betragtninger om forbrugersuveræniteten i en planøkonomi i et festskrift til Oskar Lange fra 1964, hvor hun peger på, at det vil være nødvendigt at uddanne en særlig gruppe af funktionærer, som kan sikre, at forbrugernes interesser slår igennem. I stedet eller som supplement hertil foreslår Zagórski, at der oprettes forbrugerorganisationer i stil med arbejderråd.⁵⁰

I sin sidste bog om konsumenternes præferencer diskuterer Pohorille (1978) perspektivmodellernes begreb og udarbejdelse. Efter hans mening er det nødvendigt at forene følgende 3 typer af perspektivmodeller: 1) fastlæggelse af generelle retningslinier for påvirkning af den nuværende forbrugsstruktur, 2) forsøg på at skitsere en vision af samfundet om 15–20 år, dvs. formulering af strategiske mål for en socialistisk livsstil, 3) en liste over identificerede mål med rækkefølgen for tilfredsstillelsen af de forskellige behov.

Udarbejdelsen af perspektivmodellen skal ske i 4 etaper: (1) i første etape skal økonomer og sociologer undersøge behovene (især de kollektive behov), (2) i anden etape skal videnskab og teknik inddrages for at bedømme, hvilke varer og hvilke mængder det vil være muligt at producere, (3) derefter skal planlæggerne udarbejde flere varianter, (4) og i fjerde etape vælger de politiske repræsentanter mellem disse varianter og bestemmer, hvilke instrumenter der skal anvendes for at sikre gennemførelsen af den valgte planvariant.

Med dette forslag tager Pohorille afstand fra, hvad han kalder Langes utopi, nemlig at matematiske metoder og computere kan løse opgaven.

Sammenfattende kan det siges om den hidtidige polske diskussion, at den har rejst flere og mere komplicerede spørgsmål end den sovjetiske. Det er sandsynligt, at de polske bidrag har mere direkte relevans for planlægningen, både mht. den løbende og kommende femårsplan og perspektivplanlægningen frem til 1990, men det er samtidig klart, at nogen udarbejdet forbrugsmodel, for ikke at tale om flere varianter af en sådan, ikke forefindes. Et videre studium af disse problemer må – som nævnt tidligere – gå ind i udviklingen af den faktiske vare-

50. Zagórski. 1969. Robinson. 1964.

forsyning og forsøge at opspore eksempler på centrale eller virksomhedsbaserede beslutninger af væsentlig betydning for det private forbrugs struktur.

Dimensionerne i socialistiske forbrugspolitikker

Som udgangspunkt for de følgende overvejelser om socialistiske forbrugspolitikker vil jeg tage den velargumenterede socialistiske eller radikale kritik af forbruget under kapitalistiske forhold, en kritik, som især retter sig mod de forenkede nyklassiske lærebogsmodeller, der udtrykkeligt eller underforstået ender i et postulat om forbrugersuveræniteten.⁵¹

Ved siden af en påvisning af, at disse modellens forudsætninger om fuldkommen konkurrence ikke er opfyldt i en overvejende oligopolistisk virkelighed, hæfter kritikken sig ved, at teorien forudsætter en given (af kapitalismen betinget) indkomstfordeling. Endvidere peges der på, at det forudsættes, at forbrugernes præferencer er uafhængige af udbuddet (eksogent bestemt), og endelig kritiseres det, at virksomhedernes omkostninger ikke omfatter alle samfundsøkonomiske nettoomkostninger ved produktion, idet de for den enkelte virksomhed eksterne effekter ikke er taget i betragtning.

Det er ikke hensigten at gå ind i en nærmere behandling af denne kritik, som er fremført med megen styrke også i den danske diskussion om perspektivplanlægningens modelforudsætninger.⁵² Men der kan være grund til at fremhæve, at der bag denne kritik i mange tilfælde ligger ganske bestemte *holdninger* til forbrugssituationen under den moderne økonomisk højtudviklede kapitalisme. Forbrugeren anses for at være udsat for et uacceptabelt pres fra vareproducenternes side, og dette pres fører til dannelse af sociale normer, dvs. til indbygning af konkurrencemotivet og prestigemål på forbrugssiden. Det samlede forbrugsstruktur er præget af en ulige indkomstfordeling, forårsaget af de kapitalistiske produktionsforhold, og denne ulighed betyder et yderligere pres for at forøge forbruget.

For fuldstændighedens skyld skal det tilføjes, at det nok ikke er rigtigt at betragte denne kritik af forbrugssiden som den mest væsentlige del af kritikken af den kapitalistiske økonomi for de fleste socialistiske økonomer. Det er stadig sådan, at hovedkritikken rettes mod produktionsforholdene, eller mere præcist mod menneskets arbejdssituation under kapitalismen. På den anden side er kritikken af de negative forbrugsfænomener, af den manglende livskvalitet på forbrugs-

51. Hymer og Roosevelt. 1972. Gintis. 1972.

52. Brink. 1974. Mossin. 1974.

området, vokset med tiden, også med støtte fra og undertiden under anførelse af mere liberale kapitalismekritikere som Galbraith.

På grund af det private forbrugs ressourceanvendelse, dets betydning for de sociale relationer og for det enkelte individ i øvrigt (både dets behovstilfredsstillelse og dets arbejde) må dette forbrug karakteriseres som et vigtigt emne for den politiske økonomi – også under socialismen.

På hvilken måde kan den socialistiske kritik af forbruget under kapitalismen nyttiggøres ved overvejelser om forbruget under socialismen? Er det sådan, at etablering af en socialistisk produktionsmåde fjerner alle de ovennævnte kritikpunkter?⁵³

For at besvare disse spørgsmål kan man opdele kritikken i en modellogisk og en holdningsmæssig del. Til det modellogiske hører f.eks. argumentet, at behovene er endogent bestemt. Til den holdningsmæssige del hører f.eks. en afstandtagen fra et forbrugsræs.

Hvad de modellogiske argumenter angår, forsvinder de ikke alle med socialismen. Behovene vil fortsat være endogent bestemt eller samfundsmæssigt påvirket; der vil fortsat ikke være mange producenter uden indflydelse på markedet; der vil fortsat være indkomstuligheder, der er medvirkende til, at de individuelle præferencer bliver indbyrdes afhængige osv. osv.

Og vender vi os til de socialistiske holdninger til det private forbrug og dets udvikling, synes det vanskeligt at give den ene eller den anden socialismeopfattelse nogen entydig betydning for forbruget. Men det er vel på den anden side klart, at et socialistisk udgangspunkt betyder en udtrykkelig anerkendelse af, at der er stærke *samfundsmæssige kræfter* på spil i spørgsmålet om forbruget og dets struktur, og at dette spørgsmål derfor ikke kan behandles som et rent økonomisk emne, men at det må *politiseres*.

Før jeg kommer nærmere ind på, hvad der ligger i dette politiseringsbegreb, er det nødvendigt at fremhæve, at der også er en anden tendens i den socialistiske debat om forbruget, nemlig en tendens til at gøre bestemmelsen af forbruget »mere videnskabelig«, f.eks. repræsenteret ved forestillinger om direkte måling af nytteeffekten, uden at det specificeres, hvordan denne måling skal ske.⁵⁴

Til dette skal jeg blot sige, at der efter min opfattelse kun i ganske få tilfælde kan blive tale om videnskabeligt baserede afgørelser (i modsætning til politiske afgørelser på grundlag af ofte divergerende videnskabelige udsagn). Selvfølgelig kan forskellige eksperter udarbejde normer for forbruget, eller rettere fremsætte

53. Szecsi. 1969. März. 1969.

54. Behandles i en efterfølgende artikel. Her kan yderligere henvises til Baran. 1957. s. 28.

udsagn om, hvordan forbruget efter deres opfattelse bør være, men at tage dette som det eneste grundlag for, hvordan forbrugspolitikken skal indrettes, er ubegrundet. Der er jo ikke en uvæsentlig forskel på at fremsætte en påstand om, at en videnskabelig løsning er mulig og at fremkomme med denne løsning.

En politisering af forbrugsproblemet indebærer, at forskellige opfattelser om forbruget og dets udvikling brydes i en samfundsmæssig proces.

Dette kræver nærmere præcision. Det betyder *for det første*, at det ikke kan overlades til *markedet* alene at bære alle disse afgørelser, men at der må blive tale om en kombination af markeds- og ikke-markedsprocesser. Dette kan også formuleres på den måde, at det bliver et vigtigt spørgsmål at afgøre, *hvad* markedet kan tage sig af, og hvad det ikke kan tage sig af.

Det betyder *for det andet*, at vendingen »en politisk bestemmelse« (i dette tilfælde af forbruget) ikke betyder en enkel og entydlig bestemmelse. Tværtimod må det analytiske udgangspunkt efter min opfattelse være, at der vil være tale om *flere konkurrerende opfattelser* af, hvad en socialistisk forbrugspolitik går ud på.

For det tredje betyder dette – i forbindelse med det første moment – at disse politiske opfattelser ikke opererer i et tomrum. De må tage hensyn til markedsprocesserne repræsenteret ved forbrugernes efterspørgsel og evt. ved producenterne udbudsreaktioner. En belysning af disse, om man vil, *objektive forhold* eller begrænsninger af den politiske sfæres område er derfor vigtig.

For det fjerde skaber denne tilgang til forbrugsproblematikken et behov for en belysning af *såvel dimensioner som procedure* for formulering og realisering af konkurrerende forbrugspolitikker.

For det femte stiller denne politisering af forbruget *visse informationskrav* til den økonomiske sfære, generelt et krav om denne sfæres gennemsigtighed, dvs. om oplysninger om de relevante forhold, som kan anvendes af konkurrerende opfattelser. Mere specielt stilles der særlige krav til den langsigtede planlægning.

For det sjette kræver denne analytiske tilgang en vurdering af, *hvilke interesser* af partikulær art som er til stede og kan øve indflydelse på forbruget og dets udvikling. Der forudsættes med andre ord ikke et homogent enigt samfund med en cementeret ledelse – samfundet opfattes altså ikke som »én fabrik« med klart fastlagte beslutningssystemer (den såkaldte jernbanesocialisme). Der forudsættes forskelle i indkomster og enkeltstående produktionsenheder, der indgår i en større arbejdsdeling, således at der ikke er tale om en sammensmeltning af producenter og forbrugere (i denne forstand forudsættes vareproduktion). Der er altså forskellige interesser repræsenteret i forbrugssagen.

For det syvende (og sidste) rejser denne problemformulering spørgsmålet om de enkelte individers deltagelse i de samfundsmæssige processer, dels som købere af forbrugsvarer, dels som arbejdere, dels som samfundsborgere. I bestræbelserne for at *bevidstgøre individerne* om forbrugsspørgsmål kan der optræde en opdeling i forskellige »politiske linier« (også omfattende den linie, at individerne skal manipuleres ved central tilrettelæggelse og ikke bevidstgøres). Indhold, muligheder og begrænsninger for sådanne bevidstgørelser bliver derfor vigtige spørgsmål.

Inden jeg kommer nærmere ind på hvert af disse 7 punkter, er det nødvendigt at problematisere, hvilken situation for det socialistiske samfund der er gældende. Det vil jo ikke – belært af de specifikke østeuropæiske situationer – være en rimelig forudsætning, at det samfund, hvis private forbrug, vi diskuterer, lever lukket og isoleret, og vel heller ikke, at det har nået en ligevægt forbrugsmæssigt, således at indflydelsen fra den historiske fortid ikke spiller nogen rolle. Som baggrund for en diskussion af de 7 punkter antages det, at der kan komme forbrugspåvirkninger udefra, at der har været og er en dynamik i forbruget, og at der fortsat er en væsentlig indkomstulighed. Problemerne med en hastig omstilling fra en investeringsorienteret til en forbrugsorienteret produktion vil derimod ikke blive taget op.

1. *Markedet, men ikke markedet alene*

Såvidt jeg kan se, falder en del af kritikken af den markedsregistrerede efterspørgsel bort under socialismen under forudsætning af, at manipulativ reklame er afskaffet, (hvilket naturligvis forudsætter nærmere regler for virksomhedernes informationsvirksomhed), at forbrugerkredit, som stiller visse former for forbrug bedre end andre, ikke gives, at fordelingen ikke sker på kapitalistisk grundlag, at der i varepriserne er indkalkuleret alle eksterne effekter af den pågældende produktion (eller der tages hensyn til disse effekter på anden måde).

Det er dog ikke muligt at gå så vidt at foreslå, at forbruget og den produktion, som tilfredsstiller det, kan overlades til sig selv (*laissez-faire*), når alle disse forvrængninger fra kapitalismen er afskaffet. Dels siger den nuværende situation principielt ikke noget om udviklingen på langt sigt. Dels vil der være tale om en produktionskoncentration, som forhindrer, at det kan overlades til producenter og forbrugere uden nogen form for mellemkomst fra anden side at bestemme produktionens sammensætning.

Flere af problemerne under dette punkt vil blive behandlet nedenfor. Spørgsmålet om stabilitetskravet vil dog ikke blive taget op.

2. Konkurrerende opfattelser

Det ligger i denne formulering, at det politiske system muliggør formulering og præsentation af forskellige opfattelser på forbrugsområdet, altså en konkurrence ikke på markedet, men i den politiske sfære (med konsekvenser for produktionen), evt. i form af dannelse af politiske grupperinger efter forskellige synspunkter på forbruget, eller hvor dette spørgsmål ihvertfald er væsentligt for forskellen mellem disse grupperinger.

Man kan naturligvis *forestille sig* – og det er på dette plan, at vi bevæger os – at disse forskellige retninger alle vil have meget tilfælles med den forbrugspolitik, der allerede kendes under kapitalistiske forhold (informationer, varedokumentation, visse påbud osv.). Men fra et socialistisk synspunkt er det vigtigt at understrege, at denne forbrugerpolitik ikke vil være pålagt de samme bånd eller hensyn til private producentinteresser, og at der er mulighed for at gennemføre denne universelle forbrugerpolitik, *før* produktionen præsenteres på markedet, og ikke blot som et korrektiv eller en kommentar til en produktion, som i øvrigt følger sine egne love.

Dette er meget generelle formuleringer. Det kan jo ikke udelukkes, at der vil være uenighed mellem politiske retninger om, hvor håndfast og detaljeret disse universelle forbrugerkrav skal efterleves.

Hvis vi udvider forbrugerpolitikens område til f.eks. at omfatte en af de nyeste politikformer, nemlig ernæringspolitikken,⁵⁵ bliver mulighederne for forskelle i opfattelserne større.

Mere interessant er i det hele taget, hvad der vil kunne *adskille* disse konkurrerende opfattelser under socialismen, dvs. i denne sammenhæng indenfor forbrugsområdet. Hvad vil de forskellige retninger forsøge at argumentere for?

Dette er naturligvis en ret spekulativ sag i den forstand, at de eksisterende former for socialismen ikke byder på eksempler af denne art (ihvertfald ikke offentligt tilgængelige).

Følgende hovedpunkter må forudsættes at indgå i beslutningsprocessen: forbrugets væksttempo i sammenhæng med arbejdstidens længde og arbejdsintensitetens styrke. Især mht. arbejdsintensiteten (arbejdspresset), som ihvertfald endnu ikke kan måles eksakt, kan der være muligheder for at artikulere forskellige holdninger ad politisk vej.

Endvidere må indkomstfordelingen blive et omstridt problem, både vurderingen af de forskelle, som betinges af forskelle i arbejdsindsats, og omfanget

55. Se Ertl. 1978. for et af de sidste udtryk for denne form for forbrugspolitik. Den norske ernæringspolitik er analyseret i Blythe. 1978.

af de indkomstdele, som ikke skal være snævert bundet til produktionsindsatsen (det socialistiske fordelingsprincip).

Endelig må det forventes, at der vil være forskelle mht., i hvilket omfang og på hvilken måde samfundet (eller staten) skal fremme kollektive forbrugsformer inden for de mere traditionelle typer af kollektivt forbrug og på det sædvanligvis private forbrugsområde. Hvor langt en kollektivisering af forbruget skal gå, vil være et omstridt spørgsmål, og det vil også gælde, *hvordan* individerne evt. skal bringes ind i disse kollektive former.

3. *Respekt for objektive forhold*

Hvilke begrænsninger lægges der på politiseringen af forbruget? Det er nævnt nogle gange, at forbrugernes *efterspørgsel* i et vist omfang må respekteres som en accept (eller ikke) af den faktiske forbrugsproduktion. Hertil kommer naturligvis en hensyntagen til de forskellige omkostninger ved de forskellige forbrugsproduktioner (den generelle økonomiske begrænsning). Disse problemer vil blive berørt under flere af de øvrige punkter.

4. *Dimensioner og procedurer*

I den kombination af forbrugsplanlægning og forbrugsprognoser, der bliver tale om (eller rettere planlægning med anvendelse af prognoser), vil det være vigtigt for hele denne tilgang til forbrugsproblematikken, at de vigtigste dimensioner præciseres både generelt og konkret (efter de forskellige foreliggende forbrugsvalg). Udover hvad der er nævnt under punkt 2, vil problemerne om vareassortimentets eller *vareudvalgets størrelse* og introduktionen af *nye varer* være meget centrale. Naturligvis kan man forestille sig, at disse spørgsmål afgøres af nogle få virksomheder, (hvordan de end er internt organiserede), evt. i samklang med visse administrative organer, og at dette efterpå justeres ad politisk vej.

Men et andet synspunkt ville være at politisere disse spørgsmåls afgørelse, ihvertfald for visse varer eller vareområder, som har stor betydning for forbruget og dets sociale virkning (*strategiske forbrugsvarer* kan vi kalde dem), således at beslutninger i disse tilfælde føres *fra et oligopolistisk system til et politisk system*.

Overvejelser af denne art vil være en konsekvens af erkendelsen af, at behovene er endogent bestemt, herunder at produktionen skaber nye behov, (hvad allerede Marx gjorde opmærksom på).⁵⁶ Der er mange eksempler på, at dan-

56. Marx. 1953. s. 25 ff diskuterer dette som et af de tre momenter, der i tidernes morgen gjorde mennesket til menneske.

nelsen af disse nye behov er et centralt problem for socialister af forskellig observans.⁵⁷ Men der har hidtil været få udsagn om, hvordan dette problem skal løses (udover nogle meget centralistiske forslag fra tilhængerne af videnskabelig måling af nytte). Og det vil kun være muligt at belyse denne problematik yderligere ved case studies for forskellige vareområder.

Med hensyn til *procedurerne* for formulering af forbrugspolitikker vil overvejelserne falde sammen med generelle betragtninger om det politiske system under socialismen. Markedet fremhæves ofte som en udemokratisk institution, fordi forbrugerne på grund af indkomstmulighederne ikke har samme antal stemmer. Men dette er jo netop meningen med ulighederne, og i denne sammenhæng kan det være afgørende, at forbrugerne i alt fald har mulighed for at stemme på alternativer på markedet. Dette er blot en anden måde at sige, at det at gøre beslutninger *politiske* i stedet for markedsbaserede, kræver en specifikation af, hvordan de politiske processer skal forløbe.⁵⁸

Der er også muligheder for at udvikle planlægningsprocedurer på forbrugets område, jfr. Pohorilles etapeforslag omtalt ovenfor, med særlig vægt på dialog mellem planlæggere, politikere og befolkning. Men de politiske proceduresystemer må betragtes som overordnede i forhold til plantekniske og planlægningsadministrative. Dette er kun et normativt udsagn til en vis grænse, idet et politisk system med ringe dialog (lav demokrati-grad) vil få vanskeligheder med netop at udarbejde en konsistent forbrugsplanlægning, hvis der findes frit forbrugsvalg.

5. Informationskrav

Der er mange informationskrav indbygget i Oskar Lange's simulerede konkurrencesocialisme. Oplysninger om omkostningerne i de enkelte virksomheder må være til rådighed for de centrale planmyndigheder, for at de kan kontrollere, at virksomhederne følger spillets regler. Lange forudsatte også, at disse oplysninger var tilgængelige for forbrugerne, for at de f.eks. kan være vidende om de differentierede omsætningskatter.

Denne omkostning-pris-relation er meget vigtig for den marxistiske værdilære, og en grundig belysning af den vil være en nødvendig information for en politiseret forbrugsproces. Men markedet er en dårlig vejleder for udviklingen på langt sigt. Her må informationsgrundlaget bestå i udarbejdelse af perspektivplanvarianter, som gives en form, som er meningsfuld. Hermed menes bl.a., at

57. Smith. 1962. Sweezy og Baran. 1966. s. 124ff. Marcuse. 1964. s. 241ff.

58. Brus. 1977.

planvarianter udtrykt i vækstprocenter for nogle få stærkt aggregerede størrelser ikke er nogen effektiv formidling. Den fremtid, som præsenteres, må gives form af forskellige mulige forbrugsmønstre, naturligvis baseret på gennemregning af de forskellige varianter ud fra deres ressourceforudsætninger.

6. *Forskellige interesser*

En analyse af forbrugssituationen må tage højde for, at der findes forskellige økonomiske interesser under socialismen bundet til forskellige placeringer i samfundslivet og til indkomstgrupperinger. Dette stiller naturligvis krav om informationer om fordelingsvirkningerne af de forskellige forbrugspolitikker, og det kan få konsekvenser for de politiske procedurer.

7. *Bevidstgørelse af individerne*

Mange af problemerne under dette punkt er allerede berørt ovenfor. Her skal nogle principielle spørgsmål diskuteres.

Både i den liberale og den marxske tradition lægges der vægt på individets adfærd og handlinger. Den marxske tradition hæfter sig især ved denne adfærds samfundsmæssige betingethed, men det er kun i undtagelsestilfælde, at der forudsættes en sådan grad af social kontrol og styring af individet, at alle betragtninger, f.eks. over dets valg af forskellige forbrugsvarer, bliver overflødige. Det, der karakteriserer den marxske tradition til forskel fra den liberale, er en erkendelse af de samfundsmæssige forholds betydning for de individuelle præferencer. Som det så tit er udtrykt, er samfundet ikke blot en sum af individer, ligesom den samlede forbrugsadfærd ikke er en sum af hinanden uafhængige individuelle forbrugsreaktioner.

Konsekvenser heraf er som drøftet ovenfor overvejelser om disse samfundsmæssige rammers indretning og virkning. Det er ligeledes en vigtig konsekvens, at individets bevidsthed om eller forståelse af problemerne bliver en central størrelse. Og her kan der under socialistiske forhold være forskellige forestillinger om, hvor kvalificeret denne forståelse gennemsnitlig kan blive. Nogle vil således drage centralistiske slutninger af den samfundsmæssige betingethed.

Men det må på den anden side forventes, at der vil være samfundsmæssigt organiserede ønsker om at øge denne individuelle forståelse, således at forbrugsbeslutninger i så høj grad, som det er muligt, overlades til de individuelle præferencer.

Nogen fuldstændig atomistisk model kan der i alle tilfælde ikke blive tale om. En række beslutninger må træffes for samfundet som helhed. Dette kan naturligvis ske mere eller mindre oplyst og mere eller mindre demokratisk, bl.a.

afhængig af den individuelle forståelse af problematikken. Men i alle tilfælde må der forventes divergencer, hvad enten de får mulighed for at komme frem til overfladen eller ikke.

Dette rejser spørgsmålet om mulighederne for at anlægge en livs- og forbrugsstil, som er anderledes eller alternativ til den generelt gældende. Kan der opstå »øer« eller »lommer« med individer, som hævder deres *alternative forbrugsmønstre* til forskel fra det gængse?

Det har gennem tiden bekymret mange socialister, at forbrugerne under den kapitalistiske produktionsmåde er i et forbrugsræs.⁵⁹ Som diskuteret søger visse socialismemodeller at dæmpe dette behovspres ved en politisk proces. Er der herved truffet beslutninger om vareudvalg og vareinnovation, vil de være gældende *for alle*. Det samme gælder evt. beslutninger om indskrænkning af privatejendommen (f.eks. boliger).

Der er altså fastlagt visse samfundsmæssige rammer, som gælder for alle også evt. mindretal, som kan være afvigende både i retning af at ønske større »overflod« og i retning af at ønske mere asketiske sociale normer nedlagt i forbrugsplanlægningen. For den første type vil det næppe være muligt at bryde de samfundsmæssige rammer, selv om det er muligt at forestille sig visse former for alternativ produktion, men vel ikke nogen som vil berøre de strategiske varers område.

For den anden type vil det naturligvis være muligt at skabe »asketiske øer« (forudsat at individerne selv kan bestemme omfanget af deres arbejdsindsats).

Og under forudsætning af, at forbrugspreset eller de sociale normer på forbrugsområdet vil være svagere end under kapitalismen, skulle det være nemmere at introducere forskellige former for kollektivisering af forbruget ikke oppefra, men nedefra, baseret på gruppeinitiativ.

Afsluttende bemærkninger

Betragtningerne i det foregående afsnit kræver en videreudvikling og præcision. Men det er tvivlsomt, om det er muligt at supplere dem med mange flere detaljer, bortset fra hvad der kan opnås ved et mere detaljeret studium af den faktiske forbrugspolitik i Østeuropa. Der er muligvis et vist »spekulativt« præg over fremstillingen, men dette må gælde for *alle* modelbetragtninger, inkl. fri-

59. En prægnant formulering af dette problem findes allerede hos Marx. 1844.: Under privatejendommen forholder det sig iflg. Marx på følgende måde: »Jeder Mensch spekuliert darauf, dem andern ein *neues* Bedürfniss zu schaffen, um ihn zu einem neuem Opfer zu zwingen, um ihn in eine neue Abhängigkeit zu versetzen und ihn zu einer neuen Weise des *Genusses* und damit des ökonomischen Ruins zu verleiten.« (s. 140).

konkurrencemodellen. De teoretiske vanskeligheder ligger i en utilstrækkelig udbygning af begreber, som kan benyttes i en diskussion om *politiseringen* af forbruget.

Mit hovedformål, nemlig at redegøre for arten af de betingelser, som må opfyldes, for at normative holdninger svarende til mine egne kan få eksistensmuligheder under en socialistisk økonomi, skulle imidlertid gerne være opfyldt.

Litteratur

Af praktiske grunde er den del af den anvendte litteratur, som er på russisk og polsk, samlet til sidst i to afsnit.

ABOUCAR, ALAN. red. 1977. *The Socialist Price Mechanism*. Durham, N.C.

AUTORENKOLLEKTIV UNTER DER LEITUNG VON A. G. AGANBEGJAN UND K. K. WALTUCH. 1972. *Gesellschaftlicher Wohlstand und Volkswirtschaftsplanung*. Beiträge aus Sibirischen Abteilung der Akademie der Wissenschaften der UdSSR. Berlin (Øst).

BARAN, PAUL A. 1957. *The Political Economy of Growth*. New York.

BARAN, PAUL A. og PAUL M. SWEZEY. 1966. *Monopoly Capital. An Essay on the American Economic and Social Order*. New York.

Bedürfnisse und Reproduktion des Menschen und seiner Arbeitskraft. 1977. *Wirtschaftswissenschaft*. 6, 1977.

BETTELHEIM, CHARLES. 1970. *Calcul économique et formes de propriété*. Paris.

BLYTHE, COLIN. 1978. Norwegian Nutrition and Food Policy. Consumer Information and Price Policy Aspects. *Food Policy*. Vol. 3, No. 3, August 1978.

BÖHME, HANS. 1971. Gebrauchswert und Preispolitik im sozialistischen Wirtschaftssystem.

Untersucht am Beispiel der DDR. *Weltwirtschaftliches Archiv*. Band 106, Heft 1, 1971.

BRESS, LUDWIG og KARL PAUL HENSEN. red. 1972. *Wirtschaftssysteme des Sozialismus im Experiment. Plan oder Markt*. Frankfurt am Main.

BRINK, HELGE o.a. 1974. En kommentar til PPII. *Tidsskrift for Politisk Økonomi*. 2, 1974.

BRUS, WLÓDZIMIERZ. 1964 (1972). *The Market in a Socialist Economy*. London 1972. (oprindeligt på polsk 1964).

BRUS, WLÓDZIMIERZ. 1973. *The Economics and Politics of Socialism*. London.

BRUS, WLÓDZIMIERZ. 1977. *Socialisering og politiske systemer*. På baggrund af den østeuropæiske socialismes erfaringer. København.

CHAVINA, S. 1970. Bourgeois Economic Theories of Socialism. *Problems of Economics*. 14: 3, July 1971. (Oversat fra *Voprosy Ekonomiki*. 11, 1970.

Collectivist Economic Planning. 1935. London.

ENGELS, FRIEDRICH. 1948. *Herrn Eugen von Dührings Umwälzung der Wissenschaft*. Berlin (Øst).

ERTL, JOSEF. 1978. Verbraucherpolitik im Ernährungsbereich. *Bulletin*. Presse- und

konkurrencemodellen. De teoretiske vanskeligheder ligger i en utilstrækkelig udbygning af begreber, som kan benyttes i en diskussion om *politiseringen* af forbruget.

Mit hovedformål, nemlig at redegøre for arten af de betingelser, som må opfyldes, for at normative holdninger svarende til mine egne kan få eksistensmuligheder under en socialistisk økonomi, skulle imidlertid gerne være opfyldt.

Litteratur

Af praktiske grunde er den del af den anvendte litteratur, som er på russisk og polsk, samlet til sidst i to afsnit.

ABOUCAR, ALAN. red. 1977. *The Socialist Price Mechanism*. Durham, N.C.

AUTORENKOLLEKTIV UNTER DER LEITUNG VON A. G. AGANBEGJAN UND K. K. WALTUCH. 1972. *Gesellschaftlicher Wohlstand und Volkswirtschaftsplanung*. Beiträge aus Sibirischen Abteilung der Akademie der Wissenschaften der UdSSR. Berlin (Øst).

BARAN, PAUL A. 1957. *The Political Economy of Growth*. New York.

BARAN, PAUL A. og PAUL M. SWEZEY. 1966. *Monopoly Capital. An Essay on the American Economic and Social Order*. New York.

Bedürfnisse und Reproduktion des Menschen und seiner Arbeitskraft. 1977. *Wirtschaftswissenschaft*. 6, 1977.

BETTELHEIM, CHARLES. 1970. *Calcul économique et formes de propriété*. Paris.

BLYTHE, COLIN. 1978. Norwegian Nutrition and Food Policy. Consumer Information and Price Policy Aspects. *Food Policy*. Vol. 3, No. 3, August 1978.

BÖHME, HANS. 1971. Gebrauchswert und Preispolitik im sozialistischen Wirtschaftssystem.

Untersucht am Beispiel der DDR. *Weltwirtschaftliches Archiv*. Band 106, Heft 1, 1971.

BRESS, LUDWIG og KARL PAUL HENSEN. red. 1972. *Wirtschaftssysteme des Sozialismus im Experiment. Plan oder Markt*. Frankfurt am Main.

BRINK, HELGE o.a. 1974. En kommentar til PPII. *Tidsskrift for Politisk Økonomi*. 2, 1974.

BRUS, WLODZIMIERZ. 1964 (1972). *The Market in a Socialist Economy*. London 1972. (oprindeligt på polsk 1964).

BRUS, WLODZIMIERZ. 1973. *The Economics and Politics of Socialism*. London.

BRUS, WLODZIMIERZ. 1977. *Socialisering og politiske systemer*. På baggrund af den østeuropæiske socialismes erfaringer. København.

CHAVINA, S. 1970. Bourgeois Economic Theories of Socialism. *Problems of Economics*. 14: 3, July 1971. (Oversat fra *Voprosy Ekonomiki*. 11, 1970.

Collectivist Economic Planning. 1935. London.

ENGELS, FRIEDRICH. 1948. *Herrn Eugen von Dührings Umwälzung der Wissenschaft*. Berlin (Øst).

ERTL, JOSEF. 1978. Verbraucherpolitik im Ernährungsbereich. *Bulletin*. Presse- und

- Informationsamt der Bundesregierung. Nr. 96, 8. September 1978.
- EVANS, ALFRED B. JR. 1977. Developed Socialism in Soviet Ideology. *Soviet Studies*. Vol. 29, No. 3. July 1977.
- FIEDLER, GERD c.a. 1978. Die Effektivität der gesellschaftlichen Produktion und das »Knappheitsproblem« der bürgerlichen Wirtschaftstheorie. *Wirtschaftswissenschaft*. 2, 1978.
- GINTIS, HERBERT. 1972. A Radical Analysis of Welfare Economics and Individual Development. *The Quarterly Journal of Economics*. November 1972.
- Grundfragen der Bedürfnisentwicklung, der Art und Weise ihre Befriedigung sowie der Wechselbeziehungen zwischen Produktion und Bedürfnissen (Thesen). *Wirtschaftswissenschaft*. 7, 1973.
- HYMER, STEPHEN og FRANK ROOSEVELT. 1972. Comment (to Assar Lindbeck's The Political Economy of the New Left. New York. 1972). *The Quarterly Journal of Economics*. November 1972.
- KOSTA, JIRI c.a. 1973. *Warenproduktion im Sozialismus*. Überlegungen zur Theorie von Marx und zur Praxis in Osteuropa. Frankfurt am Main.
- KOZLOV, G.A. 1977. *Political Economy: Socialism*. Moscow.
- LANGE, OSKAR og FRED M. TAYLOR. 1938. *On the Economic Theory of Socialism*. Minneapolis.
- Lehrbuch. Politische Ökonomie. Sozialismus*. 1970 (1972). Berlin (Øst) 1972. (Oversat fra russisk udg. 1970).
- MÄRZ, EDUARD. 1969. Bedürfnisse im Kapitalismus und Sozialismus. *Die Zukunft*. 15/16. 1969.
- MANN, HELMUT. 1978. Das Wechselverhältnis von Wert und Gebrauchswert und seine bewusste Ausnutzung mit Hilfe der planmäßigen Preisbildung. *Wirtschaftswissenschaft*. 1, 1978.
- MANZ, GÜNTER. 1973. Bedürfnisse und Bedarf der Bevölkerung als Ausgangspunkte der Planung. *Wirtschaftswissenschaft*. 5, 1973.
- MARCUSE, HERBERT. 1964. *One-Dimensional Man*. Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society. Boston.
- MARX, KARL. 1844 (1955). Zur Kritik der Nationalökonomie. Ökonomisch-philosophische Manuskripte. I MARX/ENGELS. *Kleine Ökonomische Schriften*. Berlin (Øst).
- Das materielle und kulturelle Lebensniveau des Volkes und seine volkswirtschaftliche Planung*. Berlin (Øst). 1975.
- MOSSIN, AXEL. 1974. Pristeorien i PPII. *Tidsskrift for Politisk Økonomi*. 2, 1974.
- NOVOŽILOV, V. S. 1964. Arbeitswerttheorie und Mathematik. *Sowjetwissenschaft. Gesellschaftswissenschaftliche Beiträge*. 2. Halbjahr 1965. (Oversat fra russisk).
- Ökonomische Gesetze in der entwickelten Gesellschaft*. Berlin (Øst). 1975.
- Ökonomische und soziale Probleme der weiteren Ausprägung der sozialistischen Lebensweise (Diskussionsgrundlage). *Wirtschaftswissenschaft*. 6, 1977.
- Politische Ökonomie des Sozialismus*. 1972 (1974). Berlin (Øst). 1974. (Oversat fra russisk udg. 1972).
- ROBINSON, JOAN. 1964. Consumers' Preferences in a Planned Economy. I *On Political Economy and Econometrics*. Essays in Honour of Oskar Lange. Warszawa.
- SEIDL, CHRISTIAN. 1971. *Theorie, Modelle und Methoden der zentralen Planwirtschaft*. Berlin (Vest).
- SMITH, HENRY. 1962. *The Economics of Socialism Reconsidered*. London.
- STÖBE, FRANK. 1977. Zu den Beziehungen

- zwischen Gebrauchswert und Preis und einigen daraus ergebenden Konsequenzen für die planmäßige Konsumgüterpreisbildung. *Wirtschaftswissenschaft*. 10, 1977.
- SZECSI, MARIA. 1969. Manipulierte Bedürfnisse. *Die Zukunft*. 11, 1969.
- Theoretische Aspekte des sozialistischen Lebensniveau. *Wirtschaftswissenschaft*. 8, 1978.
- THORNTON, JUDITH. red. 1976. *Economic Analysis of the Soviet-Type Systems*. Cambridge.
- U.S. CONGRESS, JOINT ECONOMIC COMMITTEE. 1976. *Soviet Economy in Perspective. A Compendium of Papers*. 1) Morris Bernstein, Soviet Price Policy in the 1970's. s. 17-66. 2) Gertrude E. Schroeder og Barbara S. Severin. Soviet Consumption and Income Policies in Perspective. s. 620-60. Washington.
- WOHLMUTH, KARL. 1970. »Nutzen« und »Knappheit« in der sozialistischen Wirtschaftstheorie. Die Reökonomisierung der Planungstheorie. *Jahrbuch für Sozial-Wissenschaft*. 2, 1971.
- På russisk*
- ABALKIN, L. I. 1967. »Kapital« K. Marksa i političeskaja ekonomija socializma. Moskva.
- ALIMOVA, T. D. 1974. *Zakon sprosa i predložennija pri socializme*. Leningrad.
- AZGAL'DOV, G. G. 1971. *Potrebitel'naje stoimost' i ee izmerenie*. Moskva.
- BERRI, L. Ja. 1973. *Planirovanie narodnogo chozjajstvo SSSR*. Moskva.
- BOROZDIN, JU. V. 1975. *Cenoobrazovanie i potrebitel'naja stoimost' produkcii*. Moskva.
- BUZLJAKOV, N. 1974. O racional'nych normach dochodov i potreblennija v dolgoročnoj perspektive. *Planovoe Chozjajstvo*. 6, 1974.
- ČERKOVEC, V. N. red. 1977. *Problemy razvitogo socializma v ekonomii*. Moskva.
- CHAČATUROV, T. 1974. *Voprosy razvitija ekonomičeskoj teorii socializma. Voprosy Ekonomiki*. 5, 1974.
- CHODŽAEV, A. 1977. *Problemy udovletvore-nije potrebitel'skogo sprosa. Voprosy Ekonomiki*. 12, 1977.
- DUNAEVA, V. S. 1976. *Ekonomičeskie zakony socializma i problemy narodno-chozjajstvennogo optimuma*. Moskva.
- EDELGAUS, G. 1975. *Izmerenie potrebitel'nog stoimosti. Voprosy Ekonomiki*. 5, 1975.
- FEDORENKO, N. P. red. 1969. *Optimal'noe planirovanie i soveršenstvovanie upravlenika narodnym chozjajstvom*. Moskva.
- FEDORENKO, N. P. red. 1974. *Problemy planirovanija i prognozirovanija*. Moskva.
- GUBERNAJA, G. K. og G. L. MICHALOVSKAJA. 1976. *Nekotorye teoretičeskie voprosy analiza sprosa pri socializme. Vestnik Moskovskogo Universiteta. Ekonomika*. 5, 1976.
- INSTITUT EKONOMIKI AN SSSR. 1977. *Ekonomika razvitogo socialističeskogo obščestva. Osnovnye čerty*. Moskva.
- KOMAROV, V. E. og U. G. ČERNJAVSKIJ. 1973. *Dochody i potreblenie naselenija SSSR. Akademiya Nauk SSSR. Institut Ekonomiki*. Moskva.
- KOMIN, A. 1975. *Voprosy soveršenstvovanija cenoobrazovanija. Planovoe Chozjajstvo*. 3, 1975.
- KRONROD, JA. 1975. *Ob ekonomičeskom optimume v svete metodologičeskich principov političeskoj ekonomii socializma. Planovoe Chozjajstvo*. 10, 1975.
- KUZ'MINOV, I. I. e.a. red. 1977. *Ekonomičeskie problemy razvitogo socializma i ego perestannija v kommunizm*. Moskva.
- LEVIN, A. I. 1969. *Social'no-ekonomičeskie problemy razvitija sprosa naselenija v SSSR*. Moskva.
- LEVIN, A. I. 1973a. *Problemy upravlenija*

- sprosom naselenija. *Voprosy Ėkonomiki*. 6, 1973.
- LEVIN, A. I. 1973b. *Socialističeskij unuttrennij rynek*. Moskva.
- LEVIN, A. 1975. Metody prognozirovanija sprosa naselenija. *Voprosy Ėkonomiki*. 7, 1975.
- LIPKO, A. S. 1976. Nekotorye metodologičeskie aspekty issledovanija socialističeskogo obraza žizni. *Voprosy Filosofii*. 4, 1976.
- LOKSIN, R. A. 1975. *Spros, proizvodstvo, trgovlja*. Moskva.
- LOKSIN, R. 1977. Soveršenstvovanie planirovanija proizvodstva tovarov narodnogo potreblenija. *Voprosy Ėkonomiki*. 5, 1977.
- MAJER, V. E. A. 1975. K metodologii racional'nogo potrebitel'nogo bjužžeta. *Plano-voe Chozjajstvo*. 1, 1975.
- MAJER, V. 1977. Aktual'nye problemy povyššenija narodnogo blagosostojanija. *Voprosy Ėkonomiki*. 11, 1977.
- MALAFAEV, A. N. 1975. *Prošloe i nastojaščee teorii tovarnogo proizvodstva pri socializme*. Moskva.
- MANEVIČ, V. E. 1975. *Razvitie teorii planovogo cenobrazovanija v sovetskoj Ėkonomičeskoj literature*. Moskva.
- MIKUL'SKIJ, K. I. red. 1976. *Socializm i narodnogo blagosostojanija*. Moskva.
- MIZENSKAJA, E. F. 1973. *Ličnye potrebnosti pri socializme*. Moskva.
- NEMČINOV, V. S. 1969. *Obščestvennaja stoimost' i planovaja cena*. Izbrannye proizvedenija. Tom 6. Moskva.
- NOVOŽILOV, V. 1964. *Arbeitswerttheorie und Mathematik. Sowjetwissenschaft. Gesellschaftswissenschaftliche Beiträge*. 2. Halbjahr 1965. (Oversat fra russisk).
- PLOTNIKOV, K. N. og A. S. GUSAROV. 1971. *Sovremennye problemy teorii i praktiki cenobrazovanija pri socializme*. Moskva.
- RADAEV, V. V. 1970. *Potrebnosti kak Ėkonomičeskaja kategorija socializma*. Moskva.
- Razvitie proizvodstva i trgovli predmetami narodnogo potreblenija v dešžatoj pjatilekte. (Diskussion). *Voprosy Ėkonomiki*. 3, 1977. Oversat til engelsk: *Problems of Economics*. September 1977.
- SAVČENKO, A. 1976. Vlijanie zakona sprosa i predložženija na ceny. *Ėkonomičeskie Nauki*. 3, 1976.
- ŠEČET, N. I. 1972. *Planovaja cena v sisteme Ėkonomičeskich kategorij socializma*. Moskva.
- ŠEČET, N. 1976. Obščestvennyj poleznyj efekt produkcii socialističeskogo proizvodstva. *Voprosy Ėkonomiki*. 12, 1976.
- STRUMILIN, S. G. og E. E. PISARENKO. 1974. *Socialističeskij obraz žizni*. *Voprosy Filosofii*. 2 og 4, 1976.
- ŠUTOV, I. N. 1972. *Ličnoe potreblenie pri socializme*. Moskva.
- Zakonomernosti rasširenogo socialističeskogo vosproizvodstva*. Moskva. 1977.
- På polsk*
- BAUER, ROMNOLD E. A. 1972. *Ekonomia polityczna socjalizmu*. Warszawa.
- BESKID, LIDIA. 1977. *Konsumpcja w rodzinach pracowniczych*. Warszawa.
- BESKID, LIDIA. 1978. Tendencje i wzorce konsumpcji. *Nowe Drogi*. 6, 1978.
- FRITZHAND, MAREK. 1976. Socjalistycznej sposób życia jako problem teoretyczny. *Nowe Drogi*. 5, 1976.
- GŁÓWCZYK, JAN. 1977. Ekonomiczny charakter konsumpcji. *Życie gospodarcze*. 34, 1977.
- GŁÓWCZYK, JAN. 1977. Stosunki konsumpcji. *Życie gospodarcze*. 35, 1977.
- HODOLY, ANDRZEJ. 1970. Zachowanie się konsumentów jako przesłanka polityki konsumpcji. *Ekonomista*. 1, 1970.

- HODOLY, ANDRZEJ. 1974. The Basic Principles of Long-term Consumption Forecasting. I *Social Development of Poland in Prognostics Works. Polska 2000*. Spec. No. 1974.
- KANTECKI, ANTONI. 1974. Społeczne aspekty kształtowania struktury konsumpcji. I *Społeczne aspekty rozwoju gospodarczego*. Warszawa.
- Kierunki kształtowania struktury konsumpcji. *Nowe Drogi*. 3, 1970.
- KLIMKIEWICZ, ROMAN. 1976. Planowanie konsumpcji. *Gospodarka Planowa*. 4, 1976.
- KOZMIŃSKI, ANDRZEJ K. 1969. Socjologiczne problemy planowania konsumpcji. *Ekonomista*. 3, 1969.
- KUROWSKI, STEFAN. 1971. Spór o wzorzec konsumpcji. *Ekonomista*. 6, 1971.
- LIPIŃSKI, JAN. 1969. O systemie cen środków konsumpcji a reforma podatku obrotowego. *Ekonomista*. 1, 1969.
- NASIŁOWSKI, M. red. 1972. *Ekonomia polityczna socjalizmu*. Warszawa.
- NASIŁOWSKI, M. 1975. System ekonomii politycznej Oskara Langego. *Ekonomista*. 1, 1975.
- NASIŁOWSKI, M. 1978. W sprawie przedmiotu ekonomii politycznej socjalizmu. *Ekonomista*. 2, 1978.
- PAJESTKA, JÓZEF. 1969. Problemy polityki konsumpcji na obecnym etapie rozwoju. *Nowe Drogi*. 10, 1969.
- PAJESTKA, JÓZEF. 1975. Czynniki i współzależności rozwoju społeczno-gospodarczego kraju. Warszawa.
- PIASNY, JANUSZ. red. 1973. *Socjalistycznej model konsumpcji*. Warszawa.
- PIASNY, JANUSZ. 1977. Z problemów kształtowania konsumpcji. *Nowe Drogi*. 11, 1977.
- POHORILLE, MAKSYMILIAN. 1971. *Model konsumpcji w ustroju socjalistycznym*. Warszawa.
- POHORILLE, MAKSYMILIAN. 1972. Istota sporu o wzorzec konsumpcji. *Ekonomista*. 2, 1972.
- POHORILLE, MAKSYMILIAN. 1977. Dobroby społeczny. *Ekonomista*. 5, 1977.
- POHORILLE, MAKSYMILIAN. 1978. *Preferencje konsumentów a postulowany wzorzec spożycia*. Warszawa.
- SZCZEPAŃSKI, JAN. 1977. Rola i cechy konsumpcji w rozwiniętym społeczeństwie socjalistycznym. *Gospodarka Planowa*. 3, 1978.
- ZABRZEWSKI, RYSZARD. 1977. Problemy socjalistycznego wzorca konsumpcji. *Gospodarka Planowa*. 4, 1977.
- ZAGÓRSKI, JÓZEF. 1969. O pojęciu suwerenności konsumenta. *Ekonomista*. 2, 1969.
- ZAGÓRSKI, JÓZEF. 1974. Oskar Lange and the Theory of Equilibrium. *Oeconomica Polona*. Vol. II, No. 3, 1975. (Oversat fra *Ekonomista*. 2, 1974).
- ZIELIŃSKI, J. G. 1961. *Rachunek ekonomiczne w socjalizmie*. Warszawa.